

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Α΄: Η παλαιοχριστιανική περίοδος

Ο Χριστιανισμός αρχίζει στην Κύπρο με την επίσκεψη το 46 των αποστόλων Παύλου και Βαρνάβα (Πραξ.11,19-20. 13,1-12). Προχώρησε όμως με αργό ρυθμό. Ο εκχριστιανισμός της Κύπρου φαίνεται ότι είχε συμπληρωθεί με το τέλος του 4ου αιώνα, αν και κάποιες εθνικές λατρείες επέζησαν στο νησί για κάποιο χρόνο ακόμα. Από την εποχή αυτή η Εκκλησία αποβαίνει η κυρίαρχη κοινωνική δύναμη και η ιεραρχία της, που ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου (324-337) είχε εδραιωθεί, κατευθύνει τις τύχες του νησιού. Ήδη στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια της Βιθυνίας το 325 έλαβαν μέρος τρεις κύπριοι επίσκοποι¹ της Πάφου Κύριλλος, ο οποίος αυτή την εποχή είναι πρώτος τη τάξει και υπογράφει πρώτος από τους κυπρίους εκπροσώπους τα Πρακτικά της συνόδου, της Σαλαμίνας Γελάσιος και της Τριμυθούντας Σπυρίδων. Ενώ στην επαρχιακή σύνοδο της Σαρδικής το 342 ή 343 συμμετείχαν 12 κύπριοι επίσκοποι¹.

Δεν έχουν βέβαια επισημανθεί στο νησί κτίσματα για χριστιανική λατρεία πριν το τέλος του 4ου αιώνα, εκτός μερικών χώρων, όπως οι λέγόμενες "κατακόμβες" της Αγίας Σολομονής και του Αγίου Λαμπριανού στην Κάτω Πάφο που μπορούν να χρησίμευαν για ένα είδος λατρείας τα πρωτοχριστιανικά χρόνια². Ίσως τμήμα του μαρτυρίου του Αγ. Ηρακλείδου στο Πολιτικό μπορεί να χρονολογηθεί πριν το τέλος του 4ου αιώνα³. Θα υπήρχαν όμως χριστιανικές εκκλησίες τουλάχιστον από τις αρχές του 4ου αιώνα, γιατί η κυπριακή Εκκλησία είναι ήδη από την εποχή αυτή πολύ καλά οργανωμένη, όπως δείχνει η συμμετοχή της στην Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας το 325. Εκτός αυτού τα αγιολογικά κείμενα μας πληροφορούν ότι οι μεγάλες βασιλικές στη Σαλαμίνα και στους Σόλους, του τέλους του 4ου αιώνα, αντικατέστησαν μικρότερες εκκλησίες. Τούτο ενισχύεται και από τις τελευταίες αρχαιολογικές έρευνες στους Σόλους με την εύρεση κάτω από το δάπεδο της βασιλικής του 5ου αιώνα παλιότερου κτίσματος, που μπορεί με κάποιες επιφυλάξεις να θεωρηθεί ως η βασιλική του 4ου αιώνα⁴. Τα παλαιότερα αυτά μνημεία θα κατασράφηκαν από τους μεγάλους σεισμούς του 332 και 342 και έναν αργότερα, γύρω στο 370⁵ και λόγω της οικονομικής κατάρρευσης του νησιού κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα εξ αιτίας της παρατεταμένης ξηρασίας που αναφέρουν τα αγιολογικά κείμενα⁶ δεν ξαναχτίστηκαν. Από το τέλος

όμως του 4ου αιώνα παρατηρείται οικονομική ανάκαμψη στην Κύπρο. Την οικονομική άνθηση του νησιού από την εποχή αυτή καθώς και τη μεγάλη εξάπλωση του Χριστιανισμού μαρτυρούν τα πλούσια παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα. Έχουν επισημανθεί γύρω στις 56 βασιλικές (εικ. 1) και έχουν ανασκαφεί περίπου 207. Όλες ανήκουν στον ελληνιστικό λεγόμενο τύπο, είναι ξυλόστεγες και οι περισσότερες ήταν πλούσια διακοσμημένες με μαρμαροθετήματα και μωσαϊκά, από τα οποία σώζονται αρκετά δάπεδα. Τέσσερα όμως μόνον μνημεία διέσωσαν και εντοίχια ψηφιδωτά⁸. Η Παλαιοχριστιανική περίοδος ακμής του νησιού τερματίζεται με την εμφάνιση του Ισλάμ, όταν περί τα μέσα του 7ου αιώνα (648/9) άρχισαν οι αραβικές επιδρομές στην Κύπρο με πρωτεργάτη τον Εμίρη της Συρίας Μωαβία (Muawiya)^{8a}.

Παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική.

Η αλματώδης εξάπλωση της νέας πίστης στην Κύπρο προς το τέλος του 4ου αιώνα αντικατοπτρίζεται στις μεγάλες βασιλικές που ανασκάφηκαν στην Κάτω Πάφο, στη Σαλαμίνα, στην Τριμυθούντα και στους Σόλους. Η βασιλική στην *Κάτω Πάφο*⁹ κτίστηκε κοντά στο χώρο που ο Απόστολος Παύλος έλαβε τις "τεσσαράκοντα παρά μίαν" πριν από τον προσηλυτισμό του ανθυπάτου Σεργίου το 46. Σήμερα στον χώρο αυτό υπάρχει η εκκλησία της Αγίας Κυριακής της *Χρυσοπολίτισσας* (εικ. 2). Η βασιλική είναι η παλαιότερη και η μεγαλύτερη στο νησί. Είχε αρχικά επτά κλίτη και ακανόνιστη τραπεζοειδή κάτοψη. Το κεντρικό κλίτος είχε διπλή αψίδα, πράγμα μοναδικό στην Κύπρο, γνωστό όμως από βασιλικές - μαρτύρια. Τα δάπεδα του ναού καλύπτονταν από μωσαϊκά με φυτικά και γεωμετρικά θέματα καθώς και αλληγορικές σκηνές με τις σχετικές βιβλικές επιγραφές. Στα πλάγια κλίτη θα υπήρχαν υπερώα και στην δυτική πλευρά νάρθηκας πλάτους 4 μέτρων και ευρύχωρο αίθριο με μαρμάρινες κιονοστοιχίες.

Η μεγαλοπρεπής αυτή εκκλησία πρέπει να ήταν η επισκοπική της Πάφου από τον 4ο μέχρι τον 7ο αιώνα. Ένα κτίριο στα νότια του νάρθηκα που συνδέεται μ' αυτόν με διάδρομο και αποτελεί τμήμα του συγκροτήματος της βασιλικής πρέπει να ήταν το επισκοπικό μέγαρο.

Ο επίσκοπος Σέργιος, γνωστός μόνον από επιγραφή στα μωσαϊκά του ναού που έφτιαξε, μετασκεύασε την βασιλική τον 6ο αιώνα. Περίορισε τα κλίτη σε πέντε και τη διπλή αψίδα σε μία. Πολλά δε τμήματα των μωσαϊκών ξανάγιναν και το κεντρικό κλίτος καλύφθηκε με μαρμαροθετήματα.

Η Σαλαμίνα κατασράφηκε με τους σεισμούς του 332 και 342. Ξανακτίστηκε από τον αυτοκράτορα Κωνστάντιο Β' (337-361) και μετωνομάστηκε σε Κωνσταντία. Η πόλη αποβαίνει τώρα για στρατηγικούς κυρίως

λόγους το νέο διοικητικό κέντρο του νησιού υποσκελίζοντας την Πάφο, η οποία στη συνέχεια καταστράφηκε και αυτή από σεισμό γύρω στο 370¹⁰. Στη Σαλαμίνα σώζεται η πιο έντυπωσιακή βασιλική του νησιού, η *βασιλική του Αγ. Επιφανίου*¹¹. Η βασιλική (57 x 37μ.) ήταν ξυλόστεγη και είχε αρχικά επτά κλίτη χωρισμένα με κιονοστοιχίες (εικ. 3). Σ' ολόκληρο το μήκος των μακρών τοίχων υπάρχει στενός διάδρομος, όπου βρίσκονται και οι σκάλες ανόδου στα υπέρωα. Οι χώροι αυτοί πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως "κατηχούμενα"¹², όπως στις μεταγενέστερες βασιλικές στο Κούριο και στους Σόλους. Στη δυτική πλευρά υπάρχει νάρθηκας με εγγεγραμμένες κόγχες στις στενές πλευρές και μεγάλο αίθριο που δεν έχουν ανασκαφεί, και στην ανατολική μεγάλη ημικυκλική αψίδα που εξέχει και εκατέρωθεν δύο μικρές που δεν εξέχουν. Οι αψίδες επικοινωνούν μεταξύ τους με στενές διόδους. Τρεις αψίδες στο Ιερό απαντούν την εποχή αυτή στην Παλαιστίνη, ο δε ιδιότυπος τρόπος επικοινωνίας τους θυμίζει αυτόν της κεντρικής αψίδας με τα παστοφόρια στις βασιλικές της Συρίας¹³. Τα στοιχεία αυτά που απαντούν και σε άλλα μνημεία της Κύπρου φαίνεται ότι τα έφερε στο νησί ο Άγ.Επιφάνιος, όταν ήλθε στο νησί από την Παλαιστίνη και έκτισε τη βασιλική. Οι κίονες και τα κορινθιακά κιονόκρανα έγιναν ειδικά για το ναό. Οι μεσαίες κιονοστοιχίες απομακρύνθηκαν σε μια εκτεταμένη επισκευή του ναού μετά τον καταστροφικό σεισμό του 526-528. Τότε ξανακτίστηκε ο δυτικός τοίχος, κατασκευάστηκε ημικυκλικό σύνθρονο και καλύφθηκε το δάπεδο με μεγάλες πλάκες από άσπρο μάρμαρο. Οι επισκευές αυτές καθώς και άλλες οικοδομικές δραστηριότητες στη Σαλαμίνα, όπως τα λουτρά στο χώρο του παλιού γυμναστηρίου που καταστράφηκε με τους σεισμούς του 4ου αιώνα, έγιναν πιθανότατα από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α' (527-565) και τη σύζυγο του Θεοδώρα (527-548) και σ' αυτούς πρέπει να αναφέρεται η επιγραφή που βρέθηκε στην πόλη και μιλά για "αγαθούς βασιλείς" που "ανανέωσαν" την πόλη¹⁴.

Ανατολικά του Ναού υπάρχει το συγκρότημα του βαπτιστηρίου. Κάτω από την σταυρόσχημη κολυμβήθρα υπάρχει υπόκαυστο για να θερμαίνεται το νερό της βάπτισης.

Ο αρχικός ναός κτίστηκε από τον Άγιο Επιφάνιο, όπως γράψαμε, που ήλθε στο νησί από την Παλαιστίνη και διατέλεσε επίσκοπος της πόλης για 34 χρόνια (368-402). Μέσα στον μεσοτελειωμένο τότε ναό τάφηκε ο άγιος το 402. Ο τάφος του ανακαλύφθηκε στην ανατολική άκρη του δευτέρου νοτίου κλίτους¹⁵. Μπροστά από τον τάφο διαμορφώθηκε ένας χώρος, ως μαρτύριο, ανοίχθηκε πόρτα στον ανατολικό τοίχο και ένωσε τον χώρο του τάφου με τον ευρύχωρο διάδρομο μπροστά από το βαπτιστήριο, ο οποίος τώρα μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική με μία αψίδα και σύνθρονο κτισμένο πάνω στα παλιότερα μωσαϊκά. Αργότερα ο χώρος μετατράπηκε σε καμαροσκέπαστο ναό

με τρεις τρούλλους¹⁶.

Γύρω στο 400 μπορεί να χρονολογηθεί η τρίκλιτη βασιλική που ανασκάφηκε στην *Τριμυθούντα* με βάση τα μωσαϊκά που ανακαλύφθηκαν¹⁷. Μία σημαντική επιγραφή στο μωσαϊκό αναφέρει λάθος γραμμάνο το όνομα "CΦΥΡΙΔΩΝ". Έχει προταθεί ότι πρόκειται για τον επίσκοπο της Τριμυθούντας Άγιο Σπιρίδωνα που εκπροσώπησε την εκκλησία της πόλης στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια το 325.

Στην ίδια εποχή ανάγεται και η βασιλική Α΄ στους Σόλους¹⁸, πάνω στην οποία κτίστηκε η μεταγενέστερη τρίκλιτη βασιλική του 6ου αιώνα. Η αρχική ήταν παντάκλιτη με μία αψίδα και είχε μωσαϊκό διάκοσμο με γεωμετρικά θέματα. Πεντάκλιτη είναι και η βασιλική της ίδιας εποχής που έχει εν μέρει ανασκαφεί γύρω από τον ναό της *Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα*, στον οποίο έχει ανσωματωθεί η παλαιοχριστιανική αψίδα¹⁹.

Στο *Κούριο*²⁰ έχει ανασκαφεί η γνωστή ως *Βασιλική Α΄* εκκλησία του επισκόπου Ζήνωνα, η οποία χρονολογείται από τα κιονόκρανα και τα μωσαϊκά στο α΄ μισό του 5ου αιώνα (εικ. 4, 5). Μπορεί έτσι σωστά να συνδεθεί με τον επίσκοπο Ζήνωνα που υποστήριξε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου στην Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου το 431²¹. Για την οικοδόμησή της χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό και κυρίως κίονες από γρανίτη που οι περισσότεροι σήμερα έχουν εξαφανιστεί. Έχουν επίσης ευρεθεί κομμάτια από την ορθομαρμάρωση με επιπεδόγλυφο (*champlevé*) διάκοσμο, που φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένος στην Κύπρο κατά τον 5ο αιώνα, όπως και στην απέναντι μικρασιατική ακτή (Σελεύκεια)^{21α}. Η κάτοψη του μνημείου παρ' όλη τη μεγάλη καταστροφή μπορεί να αποκατασταθεί πλήρως. Είναι τρίκλιτη βασιλική (35.90 x 23μ.) με μία πολυγωνική αψίδα που πλαισιώνεται από παστοφόρια, όπως συνηθίζεται στη Συρία. Τα μετακίονια διαστήματα δεν είναι όλα ίσια, τούτο επιτρέπει την υπόθεση ότι πιθανόν να μην στηρίζαν κτιστά τόξα, αλλά ευθύγραμμο ξύλινο επιστύλιο²². Το σύνθετο πιθανόν είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Εξωτερικά, κατά μήκος των μακρών τοίχων του ναού υπάρχουν δύο στενόμακροι χώροι με κτιστά πεζούλια. Οι χώροι αυτοί ήσαν αναμφίβολα τα "κατηχούμενα", όπου αποσύρονταν οι μη βαπτισμένοι, όταν άρχιζε η λειτουργία των Πιστών. Στην δυτική πλευρά, μπροστά από το νότιο τμήμα του νάρθηκα υπάρχει μικρή αυλή, το αίθριο με μία εξαπλευρη φιάλη και δίπλα, προς βορράν χώρος που ερμηνεύεται ως διακονικό. Βορειότερα θα υπήρχε το επισκοπικό μέγαρο. Στην βόρεια πλευρά του ναού υπάρχει το βαπτιστήριο που έχει τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και τεράστιο αίθριο. Η σταυρόσχημη κολυμβήθρα βρίσκεται σε αψίδα στη νότια πλευρά του κτιρίου, ενώ η ανατολική αψίδα θα χρησίμευε ως χρισμάριο, όπου ο επίσκοπος θα έχριε τους νεοφωτιστούς.

Μία μικρότερη τρίκλιτη βασιλική με τρεις αψίδες ανασκάφηκε *έξω από τα τείχη*²³, ανατολικά της βασιλικής Α' (εικ. 6). Έχει και αυτή νάρθηκα, αίθριο και κατηχούμενα στις πλευρές του ναού και προσαρτημένο παρεκκλήσιο στη βόρεια πλευρά.

Εκτός των δύο βασιλικών στο Κούριο σώζονται και άλλα κτίσματα της ίδιας εποχής, όπως, λουτρά με μωσαϊκά, που επιγραφή αναφέρει κάποιο Ευστόλιο, που χάρισε στην πόλη δημόσια λουτρά και άλλα κοινωφελή κτίρια²⁴. Η τέχνη του Κουρίου, όπως φαίνεται κυρίως από τα μωσαϊκά έχει στενούς δεσμούς με την τέχνη της Αντιοχείας, στην οποία υπάγεται διοικητικά η Κύπρος την εποχή αυτή.

Στις αρχές του 5ου αιώνα χρονολογείται η τρίκλιτη βασιλική με μία πολυγωνική αψίδα και διπλό νάρθηκα χωρίς αίθριο που κτίστηκε κοντά στο λιμάνι της Κάτω Πάφου (εικ. 7), της *Παναγίας της Λιμενιώτισσας*²⁵.

Η τρίκλιτη επισκοπική βασιλική του πρώιμου 5ου αιώνα στον Άγιο Φίλωνα της Καρπασίας²⁶ (εικ. 8, 9) που ανακαλύφθηκε κάτω από τον τρουλλαίο ναό του 12ου αιώνα, έχει τρεις εξέχουσες αψίδες, οι οποίες επικοινωνούν με τους συνηθισμένους στα πρώιμα κυπριακά μνημεία, μέχρι τις αρχές του 5ου αιώνα, διαδρόμους και πιθανόν "κατηχούμενα" κατά μήκος του βορείου τοίχου. Οι κίονες και τα κιονόκρανα είναι από κοκκινωπό μάρμαρο που εισήχθει από τη Μικρά Ασία.

Το προσαρτημένο στη νότια πλευρά βαπτιστήριο είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο, όπως στο Κούριο και τη Σαλαμίνα. Η διάταξη των βαπτιστηρίων αυτών βρίκει τα πρότυπά της στην περιοχή της Παλαιστίνης και δεν έχουν καμμία σχέση με τα περίκεντρα βαπτιστήρια της Κωνσταντινούπολης και των μικρασιατικών παραλίων. Τα δάπεδα του ναού και του βαπτιστηρίου που σώζονται πολύ καλά καλύπτονταν με μαρμαροθετήματα. Αυτός είναι ο προτιμότερος τρόπος κάλυψης των δαπέδων των κυπριακών μνημείων και όχι με πολυδάπανες μαρμαρίνες πλάκες και ακριβά μωσαϊκά. Η τεχνική και τα υλικά γι' αυτά ήλθαν από τη Μικρά Ασία, όπου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η χρήση τους, ενώ σπανίζει στην Κωνσταντινούπολη. Τα μαρμαροθετήματα στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα επεκτάθηκαν κατ' εξαίρεση και στην κάλυψη των τοίχων^{26α}.

Η τρίκλιτη βασιλική στο χωριό *Αγία Τριάδα*²⁷ στη Γιαλούσα της Καρπασίας που χρονολογείται από τον πρώιμο 5ο αιώνα (εικ. 10, 11), έχει τρεις ημικυκλικές αψίδες που εξέχουν, χωρίς τους συνηθισμένους διαδρόμους και έτσι το ιερό εδώ περιορίζεται μόνον στο μεσαίο κλίτος, όπως και σε μερικές μεταγενέστερες βασιλικές.

Το βαπτιστήριο στη ΝΑ γωνία είναι του ίδιου με του προηγούμενου τύπου. Τα "κατηχούμενα" όμως εδώ έχουν περιοριστεί σε ένα απλό δωμάτιο. Η μεγάλη σολέα, που σαν ένας διάδρομος εκτείνεται σχε-

δόν σ' όλο το μήκος του μεσαίου κλίτους, είναι μοναδική. Πιθανόν όμως δεν έγινε από την αρχή, αλλά προστέθηκε αργότερα και πάτησε πάνω στο μωσαϊκό δάπεδο. Η σολέα προοριζόταν πιθανόν για να εξυπηρετεί τις ανάγκες ενός άμβωνα, ο οποίος δεν θα ήταν ψηλός και προστατεύοταν από το εκκλησίασμα με απλά κιγκλιδώματα.

Τα μωσαϊκά δάπεδα στην Αγία Τριάδα με μόνο διακοσμητικά θέματα χωρίς παραστάσεις εμψύχων είναι περισσότερο προχωρημένα απ' αυτά της βασιλικής της Τριμυθούνας και της Σαλαμίνας του τέλους του 4ου αιώνα και διαφορετικά από αυτά στο Κούριο του 5ου αιώνα, όπου υπάρχουν απεικονίσεις εμψύχων. Μπορούν λοιπόν τα μωσαϊκά της Αγίας Τριάδας να ενταχθούν στην πρωιμότερη φάση των μωσαϊκών δαπέδων του 5ου αιώνα στην Κύπρο.

Κατάλοιπα μιας ιδιαίτερα μεγάλης πολυτελούς βασιλικής (41 x 20μ.) των αρχών του 6ου αιώνα ανασκάφηκαν στη θέση *Καμπανόπετρα* στη Σαλαμίνα-Κωνσταντία²⁸ (εικ. 12). Η τρίκλιτη βασιλική έχει ιδιαίτερα μεγάλο μήκος, τετράστω αίθριο στη δυτική πλευρά του νάρθηκα και ένα δεύτερο τρίστω στην ανατολική. Πίσω από το τελευταίο υπάρχει συγκρότημα λουτρών δίπλα σ' ένα μνημειακό κλιμακοστάσιο που οδηγεί στην παραλία. Η παραπάνω διάταξη του μνημείου θυμίζει αυτήν του συγκροτήματος της Ροτόντας του Παναγίου Τάφου και της βασιλικής της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, όπως το περιγράφει ο Ευσέβιος την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου²⁹. Τα "κατηχούμενα" εδώ έχουν περιοριστεί σε στενούς διαδρόμους που ενώνουν το δυτικό με το αναλυτικό αίθριο. Απ' αυτά το νότιο κλείστηκε με αψίδα για να χρησιμοποιηθεί ως κοιμητηριακό παρεκκλήσιο. Τα δάπεδα των κλιτών είναι καλυμμένα με μαρμάρινες πλάκες και με μαρμαροθετήματα το μεσαίο. Εδώ γίνεται για πρώτη φορά πλατιά χρήση μαρμάρου από την Προκόννησο, πράγμα που δείχνει ότι η Κύπρος από το τέλος του 5ου αιώνα στρέφεται προς την Κωνσταντινούπολη και περιορίζει τις σχέσεις της με την Ανατολή. Τα κιονόκρανα ανήκουν σε ένα προχωρημένο στάδιο εξέλιξης του λεγομένου «θεοδοσιανού» τύπου που είναι πολύ δουλεμένα με το τρυπάνι και τα νεύρα των ακανθόφυλλων δηλώνονται με σειρές από μικρές τρύπες και δίνουν την εντύπωση δαντέλλας, καθώς ο τρόπος απόδοσής τους είναι περισσότερο ζωγραφικός και λιγότερο πλαστικός. Οι κιονοστοιχίες στήριζαν τόξα και όχι ευθύγραμμα επιστήλια. Ο νάρθηκας απέληγε στις στενές πλευρές σε κόγχες, στοιχείο πολύ συνηθισμένο στα μνημεία της Κωνσταντινούπολης, γνωστό όμως στην Κύπρο ήδη από τη γύρω στο 400 εποχή από τη γειτονική βασιλική του Αγίου Επιφανίου.

Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν ότι η πλούσια αυτή η εκκλησία σε συνδυασμό με τον εύπορο πληθυσμό εμπορών της πόλης, πως η ντό-

πια παράδοση σιγά-σιγά παραμερίζει και επιτρέπει την διείσδυση των ξένων επιδράσεων που με τον καιρό έρχονται όλο και περισσότερες από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Αυτήν άλλωστε την εποχή, το 535, διοικητικά η Κύπρος αποσπάσθηκε από τη διοίκηση της Ανατολής, από την υπαγωγή της στον "κόμητα της Ανατολής" με έδρα την Αντιόχεια και απετέλεσε ξεχωριστή επαρχία, ο δε τοπικός διοικητής ήταν κατευθείαν υπόλογος στον αυτοκράτορα³⁰. Τούτο είχε εκτός των άλλων άμεση επίδραση και στην τέχνη με τον περιορισμό των ανατολικών επιδράσεων και τον προσανατολισμό προς τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Κωνσταντινούπολης.

Στους Σόλους³¹ η τρίκλιτη βασιλική Β' (52 x 30.40μ.) που ανασκάφηκε και αποδίδεται στον τοπικό επίσκοπο Άγιο Αυξίμιο από τον συγγραφέα του βίου του τον 6ο αιώνα³², έχει τον ίδιο τρόπο επικοινωνίας των τριών αψίδων του Ιερού που βρήκαμε και στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα, μόνον που εδώ εξέχουν και οι τρεις αψίδες. Στον βόρειο τοίχο υπάρχει προσαρτημένο διμερές πιθανόν διακονικό, κατηχούμενα(;) και αίθριο δυτικά (εικ. 13). Ο ναός θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον πρώιμο 6ο αιώνα.

Την εποχή του Ιουστινιανού Α' (527-565) εκτός από τις επισκευές που γίνονται στα παλιότερα μνημεία της Σαλαμίνας- Κωνσταντίας και αλλού χτίζονται και νέα κτίρια. Στο ακρωτήριο Δρέπανο, σήμερα γνωστό ως Άγιος Γεώργιος, κοντά στο χωριό Πέγεια της Πάφου ανασκάφηκαν τρεις τρίκλιτες βασιλικές³³. Η μεγαλύτερη απ' αυτές βασιλική Α' (εικ. 14) έχει κίονες και κιονόκρανα από το προκοννήσιο μάρμαρο, ημικυκλικό σύνθρονο και τρεις ημιεξάπλευρες αψίδες, όπως συνηθίζεται στην Κωνσταντινούπολη. Το Ιερό όμως επεκτείνεται και στα πλάγια κλίτη, είναι δηλαδή τριμερές, όπως συνηθίζεται αυτήν την εποχή στην Παλαιστίνη και θα επικρατήσει αργότερα και στο βαλκανικό χώρο³⁴. Παράξενο είναι ότι η βασιλική δεν έχει τον συνηθισμένο για την εποχή αυτή κλειστό νάρθηκα, αλλά η ανατολική πτέρυγα του αιθρίου που έχει και πόρτα στη νότια πλευρά θα χρησίμευε ως νάρθηκας. ΝΔ του αιθρίου υπάρχει βαπτιστήριο, όχι όμως του συνηθισμένου στην Κύπρο τύπου, αλλά με κυκλική κολυμβήθρα στη μέση ορθογώνιου δωματίου και στοές στις τέσσερες πλευρές και πιθανόν υπερώα, όπως συνηθίζεται στην Κωνσταντινούπολη και την Ιωνία³⁵. Δίπλα από το βαπτιστήριο υπάρχει μια μικρότερη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος με τρεις αψίδες από τις οποίες εξέχει η μεσαία.

Τα μωσαϊκά της Πέγειας είναι αυτά που συνηθίζονται τον 6ο αιώνα στην Αντιόχεια με διάχωρα που εγκλείουν πτηνά και θαλάσσια ζώα. Στο κέντρο του αιθρίου υπάρχουν τέσσερες πίνακες που ο καθένας εγκλείει ζώο που τρέχει. Τα θέματα αυτά είναι διαδεδομένα την εποχή αυτή που επικρατεί η *rax byzantina* σ' ολόκληρη την ανατολική

Μεσόγειο. Το ίδιο φαίνεται σαφέστερα στα αρχιτεκτονικά γλυπτά και μάλιστα στα κορινθιακά κιονόκρανα που μπορεί κανείς να τα βρει σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας.

Οι δύο μικρότερες βασιλικές της Πέγειας (εικ. 15) μοιάζουν πολύ στην κάτοψη, έχουν νάρθηκα, στερούνται όμως αιθρίου. Η βασιλική Β' κτίστηκε πιθανόν στον προχωρημένο 6ο αιώνα, γιατί στον τάφο που βρίσκεται στο νότιο άκρο του νάρθηκα βρέθηκαν κοσμήματα που μπορούν να χρονολογηθούν στην εποχή αυτή. Τα κιονόκρανά της ανήκουν στον ιωνικό τύπο με σύμφυτο επίθημα.

Η βασιλική Γ' είναι λίγο μεταγενέστερη, πρώιμος 7ος αι. Έχει απλά τεκτονικά κιονόκρανα από ντόπιο μάρμαρο³⁶.

Στον 6ο αιώνα χρονολογείται η τρίκλιτη βασιλική Α' με πολύπλευρες τις τρεις αψίδες και διπλό νάρθηκα που ανασκάφηκε στην *Αμαθούντα*³⁷ (εικ. 16). Στη νότια πλευρά έχει προσαρτημένο μονόχωρο νεκρικό παρεκκλήσι. Στην ίδια εποχή ανάγεται και η βασιλική στη θέση *Σιύρβαλος* στο Κτήμα της Πάφου που καταστράφηκε στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου³⁸. Στον προχωρημένο 6ο αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί η τρίκλιτη βασιλική με μία αψίδα και πεσσοστοιχίες στον *Μαραθόβουνο*³⁹. Ενώ η βασιλική στο χωριό *Λύση*⁴⁰ που έχει τρία κλίτη, τρεις ημικυκλικές αψίδες που εξέχουν, αλλά στερείται νάρθηκα μπορεί να αναχθεί στον πρώιμο 7ο αιώνα.

Η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της Κύπρου συγγενεύει περισσότερο με αυτήν της Κωνσταντινουπόλεως, της Μικράς Ασίας και της κυρίως Ελλάδος και λιγότερο με την συροπαλαιστινιακή. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου η Κύπρος συνδέεται στενά πολιτικά με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας. Στην Κύπρο αναμειγνύονται αρχιτεκτονικές λύσεις που δόθηκαν στις γύρω περιοχές και συντίθενται σε μια τοπική αρχιτεκτονική μορφή με την προσθήκη νέων αρχιτεκτονικών λύσεων άγνωστων ή λίγο γνωστών αλλού, όπως οι διάδρομοι επικοινωνίας στις αψίδες, τα κατηχούμενα και ο τύπος των βαπτιστηρίων.

Παλαιοχριστιανική Εντοίχια Ζωγραφική

Χάρη στο γεγονός ότι η Κύπρος ζει από το 688 σε ιδιότυπο καθεστώς ουδετερότητας μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων, δεν επηρεάστηκε από τις εικονομαχικές διαμάχες και διασώθηκαν έτσι εντοίχια ψηφιδωτά και τοιχογραφίες. Στο αγίασμα του Νικοδήμου κοντά στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στην *Σαλαμίνα - Κωνσταντία* σώζεται η παλιότερη χριστιανική τοιχογραφία του νησιού⁴¹. Πάνω από μια παλιά στέρνα κτίστηκε ένα παρεκκλήσι και διακοσμήθηκε με την πρωτομή του Χριστού με γένι (εικ. 17) σε μετάλλιο πάνω από νειλώο τοπίο

με υδρόβια φυτά, ψάρια και πτηνά με καθαρά συμβολικό χαρακτήρα. Δίπλα στην παράσταση επιγραφές αναφέρουν: "Βοήθησον ω Κωνσταντίνε (συ) Α+Ω και το σίγνον σου". "Ελισαίου φωνή, τάδε λέγει Κύριος" ... "Βαρνάβας ο απόστολος στήριγμα ημών. Επιφάνιος ο μέγας σύμμαχος ημών". "Χριστός ο θεός ο Σωτήρ σκέπασον και διατήρησον τον δούλον σου Νικόδημον και πάντας τους υπό την χείρα αυτού". Η τοιχογραφία μπορεί να χρονολογηθεί στον πρώιμο 6ο αιώνα.

Το σημαντικότερο ψηφιδωτό σωζόταν στο ναό της Παναγίας της *Κανακαριάς*⁴² στο χωριό Λυθράγκωμη της Καρπασίας (εικ. 18-20). Στην αψίδα μιας ξυλόστεγης αρχικά βασιλικής του 5ου αιώνα, που ενσωματώθηκε στην νεώτερη τρουλλαία εκκλησία υπήρχε αποσπασματική σύνθεση. Η παράσταση αυτή αποκολλήθηκε βάνουσα από αρχαιοκαπήλους μετά την εισβολή του 1974. Πωλήθηκαν τα κομμάτια στο εξωτερικό και μετά από μακροχρόνιο δικαστικό αγώνα επεστράφησαν μερικά στην Κύπρο και φυλάσσονται τώρα στο μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στη Λευκωσία.

Στο κέντρο του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας εικονίζεται μέσα σε ελλειπτική δόξα ένθρονη η Παναγία κρατώντας στα γόνατα της καθισμένο τον Χριστό που κρατάει τυλιγμένο ειλητό. Τη δόξα πλαισιώνουν δύο φοινικόδεντρα και δύο αρχάγγελοι που κρατούν σκήπτρο. Στην περίμετρο της αψίδας υπήρχαν 13 μετάλλια, απ' τα οποία σώζονταν 10 με προτομή του Χριστού ή σταυρό στο κέντρο και των δώδεκα Αποστόλων. Το θέμα υπογραμμίζει το δόγμα της θείας Ενσάρκωσης, αλλά κατά ένα ασυνήθιστο τρόπο εξαιρείται ιδιαίτερα η Παναγία, την οποία περιβάλλει με την φωτεινή δόξα. Η δόξα χρησιμοποιείται ήδη από το β' μισό του 4ου αιώνα για τον Χριστό και αποσκοπεί στην έξαρση της θείας φύσης Του. Από τον Χριστό επεκτάθηκε η δόξα και στην Θεοτόκο για να τονίσει το ρόλο της στο έργο της θείας Ενανθρώπησης. Η Παναγία σαν μέτοχος στη δόξα του Θεανθρώπου, όπως την βλέπει και η υμνολογία, που την χαρακτηρίζει βασίλισσα του κόσμου μπορεί να εξαιρείται και αυτή με το ίδιο διακριτικό, την φωτεινή δόξα. Η Μαρίνα Σακοπούλου συσχέτισε τη δόξα στο μωσαϊκό της Κύπρου με τις χριστολογικές έριδες για τη θεία και ανθρωπινή φύση του Χριστού. Στην Κύπρο, προπύργιο της Ορθοδοξίας στη μέση χωρών, όπως η Συρία και η Αίγυπτος, όπου είχε επικρατήσει ο Μονοφυτισμός, δεν θα ήταν παράδοξο να βρούμε μία σύνθεση που προπαγανδίζει το δυσοφυστικό, ορθόδοξο δόγμα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας του 451. Έτσι θέλησε ο ψηφοθέτης μία παραδοσιακή παράσταση που τονίζει την ανθρωπινή φύση του Χριστού να την δει υπό το πρίσμα του δόγματος της Χαλκηδόνας. Η ανθρωπινή φύση διακηρύσσεται στη Λυθράγκωμη με την Παναγία που κρατάει τον μικρό Χριστό και η θεία με την δόξα που περιβάλλει και τις δύο μορφές μαζί

και εξαίρει την συμβολή της Θεοτόκου στο έργο της Θείας Επανθρώπισης. Η άποψη της Σακοπούλου στηρίζεται σε ιστορικά γεγονότα, στην παρατηρούμενη πράγματι στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού διείσδυση μονοφυσιτικών στοιχείων με την άνοδο στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου του σύρου μονοφυσίτη φιλόξενου του 532. Το μωσαϊκό της Κανακαριάς θα πρέπει να θεωρηθεί σαν ένα είδος αντίδρασης των ορθοδόξων μοναχών κατά του Μονοφυτισμού.

Τεχνοτροπικά το μωσαϊκό δεν έχει με κανένα σωζόμενο μνημείο μεγάλη συγγένεια. Η τέχνη του δεν παρουσιάζει πολλές αξιώσεις. Χαρακτηρίζεται από μετωπικότητα, αυστηρό ιερατικό ύφος συνοπτική και απλή δήλωση των χαρακτηριστικών με ελεύθερες όμως γραμμές, πράγμα που δίνει κάποια ελευθερία στο πλάσιμο και δύναμη στην έκφραση. Επιζεί στο μωσαϊκό αυτό αρκετά η ελληνιστική παράδοση. Τούτο φαίνεται και στην πτυχολογία που είναι αρκετά ελεύθερη και ρευστή και θυμίζει μνημεία του τέλους του 5ου αιώνα, όπως του Οσίου Δαυίδ στη Θεσσαλονίκη. Το ψηφιδωτό κινείται μεταξύ των δύο καλλιτεχνικών τάσεων της εποχής· της αφηρημένης αφ' ενός με την αυστηρή σχηματοποίηση, τη συμμετρία στη σύνθεση και την μετωπικότητα και της κλασικίζουσας αφ' ετέρου τάσης με το αρκετά απαλό πλάσιμο της σάρκας, με την ευαισθησία στην έκφραση και την φροντισμένη πτυχολογία. Το μωσαϊκό συγκρινόμενο με την αυστηρότητα του ψηφιδωτού της Μονής του Σινά (548-465), με τα οποία παρουσιάζει μερικές ομοιότητες, πρέπει να χρονολογηθεί νωρίτερα απ' αυτό και να συνδεθεί με την καλλιτεχνική παράδοση της εποχής στην Κωνσταντινούπολη. Το μωσαϊκό θα πρέπει να χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού, στην τρίτη με τέταρτη δεκαετία του 6ου αιώνα. Ίσως να έγινε μέσα στα πλαίσια της ανοικοδόμησης της Σαλαμίνας από τον αυτοκράτορα μετά τον καταστροφικό σεισμό μεταξύ των ετών 526-528, που θα κατέστρεψε πιθανόν το μιά γενιά παλιότερο ναό της Λυθράγκωμης. Το μωσαϊκό της Κανακαριάς είναι το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα της τέχνης της πρώιμης ιουστινιανείας περιόδου που δεν έχει φθάσει ακόμα στην αυστηρότητα των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Ιουστινιανού Α'.

Το καλύτερα σωζόμενο παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό της Κύπρου βρίσκεται στην αψίδα του ναού της Παναγίας της Αγγελόκτιστης στο *Κίτιο*⁴³. Η αψίδα είναι το μόνο κατάλοιπο από την παλαιοχριστιανική βασιλική που ενσωματώθηκε στον σταυροειδή ναό του 11ου αιώνα. Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται η Βρεφοκρατούσα πλαισιωμένη από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ (εικ. 21). Το ψηφιδωτό που έχει χρονολογηθεί κατά καιρούς από τον 5ο μέχρι και τον 12ο αιώνα, διακρίνεται για κάποια ελευθερία και ρευστότητα στο πλάσιμο των προσώπων και στην δήλωση της πτυχολογίας, για την επιμελημένη

τεχνική εκτέλεση με μικρές ψηφίδες και την προσπάθεια για προβολή του προσωπικού ήθους και την έκφραση των βαθύτερων εσωτερικών συναισθημάτων. Κοντά στην παραπάνω τάση που προδίδει ισχυρούς δεσμούς με την ελληνιστική αρχαιότητα, υπάρχει παράλληλα μια τάση σχηματοποίησης και επίπεδης απόδοσης των μορφών, μιά προσπάθεια προσαρμογής των παλιότερων προτύπων στις χριστιανικές τεχνοτροπικές αντιλήψεις. Θα μπορούσε έτσι να χρονολογηθεί στον πρώιμο 7ο αιώνα, εποχή που παρατηρείται αναγεννησιακή κίνηση στην βυζαντινή τέχνη και η Κύπρος την περίοδο αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την αυτοκρατορία προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο περσικός κίνδυνος.

Σε παρεκκλήσιο της βασιλικής της ακρόπολης στο *Κούριο* βρέθηκε σπάραγμα εντοίχιου ψηφιδωτού που ανήκει σε αρχάγγελο⁴⁴. Σήμερα έχει αποτοιχισθεί και φυλάσσεται στο Μουσείο του Κουρίου στην Επισκοπή.

Στην αψίδα της εκκλησίας της *Παναγίας της Κυράς στα Λειβάδια* της Καρπασίας⁴⁶ σώζονταν σπαράγματα όρθιας δεομένης μετωπικής Παναγίας (εικ. 22). Το μωσαϊκό μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του 7ου αιώνα και είναι το τελευταίο έργο ζωγραφικής από το νησί πριν την αραβική εισβολή στα μέσα του 7ου αιώνα.

* Αυτή η μελέτη είναι τμήμα ευρύτερης που καλύπτει ολόκληρη την χριστιανική εκκλησιαστική τέχνη της Κύπρου και πρόκειται να δημοσιευτεί τμηματικά στο περιοδικό. Δεν επιχειρώ λεπτομερή εξέταση των μνημείων, αλλά συνοπτική παρουσίαση τους με όσο το δυνατόν χρονολογική σειρά, που βοηθάει στην ορθή κατανόηση της εξέλιξης της τέχνης μέσα από την ιστορική ανέλιξη του νησιού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ι. Χάκκετ — Χ. Παπαϊωάννου, Ιστορία της ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου, Α', Αθήναι 1923, σ. 15. Α. Παπαγεωργίου, Η Κύπρος κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, στο Κύπρος: Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της, (εκδ. Γ. Τενεκίδης— Γ. Κρανιδιώτης), Αθήνα 1981, σ. 35. *Του ιδίου*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Λευκωσία 1996, σ. 5
2. *Paphos, History and Archaeology*, (F.G. Maier - V. Karagiorgis (επιμ.), Athens 1990), σ. 291—292. Πρβλ. *Ch. Delvoye, L' art paléochrétien de Chypre, Xe Congrès International d' Études Byzantines, Rapports et Co — Rapports, Athènes 1976*, σ. 4 κε.
3. Α. Παπαγεωργίου, Η παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1964, Λευκωσία 1965. *Ο ίδιος*, Foreign Influences on the Early Cristian Architecture of Cyprus, Acts of the International Archaeological Symposium: Cyprus between the Orient and the Occident, Nicosia 1985, σ. 490 *Ch. Delvoye, L' art paléochrétien*, σ. 23
4. Βίος Αγίου Επιφανίου, PG XLI, στ. 76. Α. Παπαγεωργίου, Ο Άγιος Αυξίβιος, Λευκωσία 1969, σ. 25. V. Tran Tan Tinh, Rapport preliminaire sur la fouilles de la basilique de Soloi, Chypre, Actes del VIII Congresso Internationale de Arqueologia Christiana, Città del Vaticano— Barcelona 1972, σ. 582. Α. Papageorgiou, L' architecture paléochrétienne de Chypre, Corsi di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina 32 (1985), σ. 229-230. A.H.S. Megaw, Interior Decorations in Early Christian Cyprus, XVe Congrès Interantional d' Études Byzantines, Rapports et Co—Rapports, Athènes 1976, σ. 11—12.
5. G. Hill, A History of Cyprus, I, Cambridge 1949, σ. 245, 344—345. D. Soren—É. Lane, Earthquakes, στο H. Wylde Swiny (εκδ.), An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and Akrotiri Peninsula, Nicosia 1982, σ. 68—69. Α. Papageorghiou, Cities and Countryside at the End of the Antiquity and the Beginning of the Middle Ages in Cyprus. The Sweet Land of Cyprus, Nicosia 1993, σ. 30 κε.
6. Van Den Ven, La legende de Saint Spyridon, évêque de Trimithonte, Louvain 1953, σ. 10—11. Βίος Αγίου Επιφανίου, PG XLI, στ. 89—91. Α. Papageorgiou, Foreign Influences, σ. 490.
7. Α. Papageorgiou, L' arcitecture, σ. 300.
8. W. A. Dasjewski—D. Michaelides, Mosaics Floors in Cyprus, Ravenna 1988. A.H.S. Megaw, Interior Decoration, σ. 25 κε. *Του ιδίου* Mosaici parietali paleobizantini di Cipro, Corsi di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantine 32(1985), σ. 173—198.
- 8α. Για επιγραφή που αναφέρεται στην αραβική εισβολή βλ. D. Feissel, Inscriptions de l' Empire d' Orient da IV e an VII e siècle: Puplications récents, Actes du XI e Congrès International d' Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano 1989, II, σ. 1561.
9. Α. Papageorgiou, The Early Christian Architecture of Cyprus, Recent Discoveries, XVe Congrès International d' Études Byzantines, Rapports et Co—Rapports, Athènes 1976, σ. 7—10. *Του ιδίου*, L' architecture, σ. 305—307, *Paphos*, ο.π., σ. 292, εικ. 256, 258 και υποσ. 52. *Του ιδίου*, Μητρόπολις Πάφου, σ. 33-35. W. A. Dasjewski—D. Michaelides, ο.π., σ. 87, 81 κε.
10. *Paphos*, ο. π., σ. 284—285.
11. A.H.S. Megaw, Early Byzantine Monuments in Cyprus in the Light of Recent Discoveries, Acten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958, München 1960, σ. 345. *Του ιδίου* Byzantine Arcitecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial?, Dumbarton Oaks Papers 28(1974) σ. 61-64, εικ. Α. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 città del Vaticano 1977, σ. 289-293.
12. Εδώ αποσύρουνταν οι μη βαπτισμένοι, όταν άρχιζε το μυστηριακό μέρος της Θείας Λειτουργίας A.H.S. Megaw, Byz. Architecture, σ. 60 και σημ. 10. Α. Κ. Ορλάνδου, Η Ξυλόστεγος, παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Α', Αθήναι 1952, σ. 40.
13. Πρβλ. *Ch. Delvoye, La place de Chypre dans l' architecture paléochrétienne*, Πρα-

κτικά του Α' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, II, Λευκωσία 1972, σ.18. *A.H.S. Megaw*, *Byz. Architecture*, σ. 62-64.

14. *T.B. Mitford—Ino Nicolaou*, *Inscriptio of Salamis*, 1952-1961, Nikosia 1974, σ. 69-70.

15. Δεν βρέθηκαν όμως ανθρώπινα λείψανα. Γνωρίζουμε από μεταγενέστερες πηγές, ότι αυτά μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τον ιστορικό Κυπριανό (Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου, Βενετία, 1779, σ. 352) από τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' στις αρχές του 10ου αιώνα.

16. *A.H.S. Megaw*, *Byz. Architecture*, σ. 78, εικ. G.

17. *A. Παπαγεωργίου*, Έρευνα εις τον ναόν του Αγίου Σπυριδώνος εν Τρεμετουσία, *Κυπριακά Σπουδαί* 30 (1966), σ.17-33. *D. Pallas*, *Les monuments paléochrétiens*, σ. 286-288. *W. A. Daszewski - D. Michaelides*, ο.π., σ. 88. *Σ. Πελεκανίδη- Π.Ι. Ατζακά*, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, I: Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 142, αρ.135.

18. *J. des Gagniers—Tran Tan Tihn*, *Soloi. Dix campagnes de fouilles (1964-1974)*, Α', Sainte-Foy 1985. *A.H.S. Megaw*, *Byz. Architecture*, s. 64. *A. Papageorgiou*, *L' architecture*, σ. 299-300.

W. A. Daszewski—D. Michaelides, ο.π., σ. 87 κ.ε. *Σ. Πελεκανίδη—Π.Ι.Ατζακά*, ο.π., σ.141, αρ.134.

19. *A.H.S. Megaw*, *Archaeology in Cyprus*, *Archaeological Reports*, Supplement to the *Journal of Hellenic Studies* 75(1955), σ. 33. *A. Papageorgiou*, *L' architecture*, σ. 304-305. *Του ίδιου*, *Foreign Influences*, σ. 491, εικ.3.

20. *A.H.S. Megaw*, *Early Byzantine Monuments in Cyprus*, σ. 345—347. *Του ίδιου*, *Byz. Architecture*, σ. 60—61. *Του ίδιου*, *Excavations at the Episcopal Basilica at Kourion in Cyprus in 1974 and 1975. A Preliminary Report*, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), σ. 363—368. *Του ίδιου*, *The Atrium of the Episcopal Basilica at Kourion. A Preliminary Report*, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus* 1979, σ. 358 κ.ε. *D. Pallas*, ο.π., σ. 281—284. *A. Papageorgiou*, *L' architecture*, σ. 308—310. *W. A. Daszewski - D. Michaelides*, ο.π. σ. 86 κ.ε.

21. Το οποίο μετά από μακρόχρονη αμφισβήτηση από το Πατριαρχείο Αντιοχείας επαναβεβαιώθηκε από τον αυτοκράτορα Ζήνωνα το 488. *Γ. Κονιδάρη*, Το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Κύπρου. Ανάτυπον από τα Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι 1976. *Του ίδιου*, Η θέσις της Εκκλησίας της Κύπρου εις τα Εκκλησιαστικά Τακτικά (*Notitia Episcopatum*) από του Η' μέχρι και του ΙΒ' αιώνος (Συμβολή εις την ιστορίαν του αυτοκεφάλου), Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Β', Λευκωσία 1972, σ.81-120. *Gl. Downey*, *The Claim of Antioch to Ecclesiastical Jurisdiction over Cyprus*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 102(1958), s. 224-228. *G. Hill*, ο.π. σ. 273. *Ι. Χάκκετ- Χ. Παπαϊωάννου*, ο.π. σ. 52 κ.ε.

21α. *S. Boyd*, *The Decorative Program of the Champlévé Revetments from the Episcopal Basilica at Kourion in Cyprus*, *Actes de Xie Congrès International d' Archéologie Chrétienne*, II, Città del Vaticano 1989, σ. 1821-1841.

22. *A.H.S. Megaw*, *Archaeology in Cyprus*, σ. 34. *Ch. Delvoye*, *L' art paléochrétien de Chypre*, σ. 14. *A. Papageorgiou*, *L' architecture*, σ.308.

23. *A. Papageorgiou*, *L' architecture*, σ.316, εικ. 9. *Του ίδιου*, *The Early Christian Architecture of Cyprus*, σ. 5. Ο ίδιος, *Foreign Influences*, σ. 496, εικ. 10.

24. *J. Daniel*, *Excavation at Kourion. The Palace*, *Bulletin of the University Museum*, Philadelphia 7, αρ. 2 (1938), σ. 4-10. *De Coursey Fales, Jr.*, *Kourion. The Amusement Area*, στο ίδιο 14μ αρ. 4 (1950), σ. 27-37. *T.B Mitford*, *The Inscription of Kourion*, Philadelphia 1971, αρ. 201-206. *D. Christou*, *Kourion. Its Monuments and Local Museum*, Nicosia 1996, σ. 26 κ.ε. *W. Daczewski - D. Michaelides* ο.π., σ. 83, 86 κ.ε. *Σ. Πελεκανίδης - Π.Ι. Ατζακά* ο.π., σ. 143-144, αρ. 136.

25. *A. Παπαγεωργίου*, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968, Λευκωσία 1970, σ. 4 κ.ε., εικ. 1. *Του ίδιου*, *Foreign*

Influences, σ. 491-493, εικ. 6. *Του ίδιου*, L' architecture, σ. 316, εικ. 7 *Του ίδιου*, Μητρόπολις Πάφου σ. 35-36. Σ. Πελεκανίδης-Π. Ι. Ατζακά, ο.π., σ. 130-131, αρ. 138.

26. J. Du Plat Taylor - A.H.S Megaw, Excavation at Agios Philon, Report of the Department of Antiquities of Cyprus 1981, σ. 231 κ.ε., εικ. 53, A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 64-66, εικ. C. D. Pallas, ο.π., σ. 305, εικ. 202

26α. Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά, Η τεχνική του οπυς seclile την εντοιχία διακόσμηση, Θεσσαλονίκη 1980, σ.73.

27. A. Papageorgiou, Bulletin de Correspondence Hellénique 88 (1964), σ. 372-374. 90 (1965), σ.386. 91 (1967), σ. 363. Απόστολος Βαρνάβας 25 (1964), σ. 155-156. 27 (1966), σ. 159-160. A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 67, εικ. D. A. Papageorgiou, L' architecture, σ. 316-319, εικ. 8. *Του ίδιου*, Foreign Influences, σ. 491, εικ. 4. W. A. Daczewski - D. Michaelides ο.π., σ. 89 κ.ε. Σ. Πελεκανίδης - Π. Ι. Ατζακά, ο.π., σ. 148-150, αρ. 145.

28. J. Pouilloux, Bulletin de Correspondence Hellénique 93 (1969), σ. 535-538. 94 (1970), σ. 261-266. 96 (1972), σ. 396-398, εικ. 81. *Του ίδιου*, Fouilles à Salamine de Cypre, Report of the Department of Antiquities of Cyprus 1969, σ. 47-53, εικ. 2-3. A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 68. Ch. Delvoy, L' art paléochrétien, σ. 18. *Του ίδιου*, La place des grandes basiliques de Salamine, εικ. 18. A. Papageorgiou, L' architecture, σ. 311-314.

29. A.K. Ορλάνδου, Η Ξυλόστεγη βασιλική, σ. 32-33, εικ. 12

30. G. Hill, ο.π., σ. 257-258.

31. Βλ. παραπάνω σημ. 18. A. Papageorgiou, L' architecture, σ. 511, εικ. 4.

32. A. Παπαγεωργίου, Ο Άγιος Αυξίβιος, Λευκωσία 1969.

33. A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 71-73. *Του ίδιου*, Early Byzantine Monuments, σ. 349, εικ. 26. Paphos, σ. 295. A. Papageorgiou, Foreign Influences, σ. 49 κ.ε. εικ. 7. *Του ίδιου*, Μητρόπολις Πάφου, σ. 36-37. W. A. Daczewski - D. Michaelides, ο.π., σ. 89-90, 97 κ.ε. Σ. Πελεκανίδης - Π. Ι. Ατζακά, ο.π., σ. 151-153, αρ. 147. Για τη σημασία της άγνωστης πόλης που υπήρχε εκεί βλ. Ch. Bakirtzis, The Role of Cyprus in the Grain Supply of Constantinople in the Early Christian Period, στο Cyprus and the Sea (επ. V. Karageorghis), Nicosia 1995 σ. 247-252.

34. Ch. Delvoye, La place de Chypre dans l'architecture, σ. 20. Πρβλ. N Duval, L' architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine: Recherches nouvelles, στο K. Painter (εκδ.), Churches Built in Ancient Times. Recent Studies in Early Christian Archaeology, London 1994, σ. 157 κ.ε.

35. A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 72, σημ. 55.

36. Στο ίδιο, σ. 72, εικ. E.

37. K. Nikolaou, Bulletin de Correspondence Hellénique 86 (1962), σ. 412 κ.ε. A. Παπαγεωργίου, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή τέχνη στην Κύπρο κατά τα έτη 1965-1966, Λευκωσία 1966, εικ. 4. *Του ίδιου*, Foreign Influences, σ. 491 κ.ε. εικ. 8. *Του ίδιου*, L' architecture, σ. 316, εικ. 6.

38. A. Παπαγεωργίου, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη εν Κύπρω κατά το 1963, Λευκωσία 1964, σ. 11 κ.ε. W. A. Daczewski - D. Michaelides, ο.π., σ. 90 κ.ε. Σ. Πελεκανίδης - Π. Ι. Ατζακά, ο.π., σ. 147-148, αρ. 143.

39. A. Παπαγεωργίου, Η βασιλική Μαραθοβούνου, Report of the Department of Antiquities of Cyprus 1963, σ. 84.

40. A. Παπαγεωργίου, Bulletin de Correspondence Hellénique 88 (1964), σ. 374-375.

41. M. Sacoroulo, La fresque chrétienne la plus ancienne de Chypre, Cahiers Archéologiques 13 (1962), σ. 61-83.

42. A.H.S Megaw-E. J. Hawkins, The Church of the Panagia Kanakaria at Lythrankomi, Cyprus, Its Mosaics and Frescoes, Washington, D.C. 1977. M. Sacoroulo, La Théotokos à la mandorle de Lythrankomi, Paris 1975. A.H.S Megaw, Byz. Architecture, σ. 73 κ.ε. Ν. Γκιολέ, Παλαιοχριστιανική Τέχνη: Μνημειακή Ζωγραφική (π. 300-726), Αθήνα 1994, σ. 81-85. D. Michailides, Cypriot Mosaics, πιν. 25-26.

43. Α και J. *Stylianou*, The Painted Churches of Cyprus, Cyprus 1964, σ. 27-31. Α. Papageorgiou, Masterpieces of Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1965, πιν. I-III. Ν. Γκιολέ, ο.π., σ. 85-86. D. *Michailides*, ο.π., πιν. 40-41.

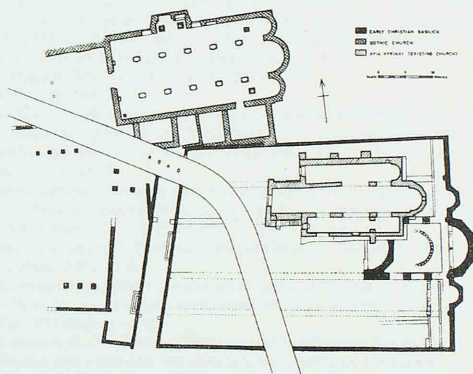
44. A.H.S *Megaw*, Excavations of the Episcopal Basilica of Kourion in Cyprus in 1974 and 1975: A Preliminary Report, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), σ. 346-349, εικ. 10.

45. A.H.S *Megaw*-E. J. *Hawkins*, A Fragmentary Mosaic of the Virgin in Cyprus, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1971, III, Bucarest 1976, σ. 363-366.

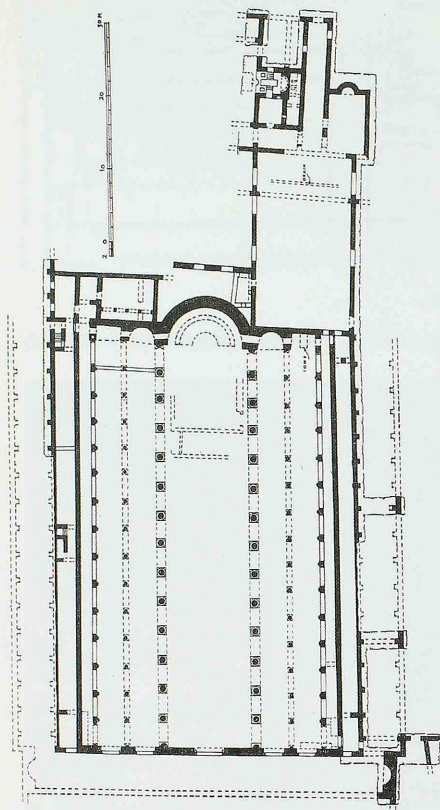
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

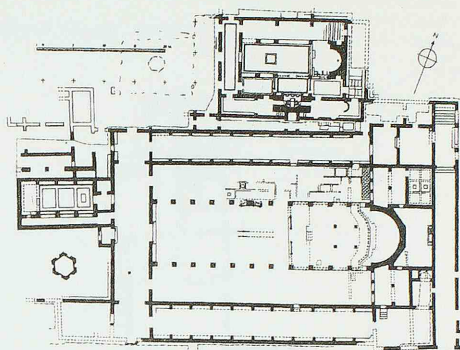
Εικ. 1. Χάρτης των σημαντικότερων παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κύπρου.

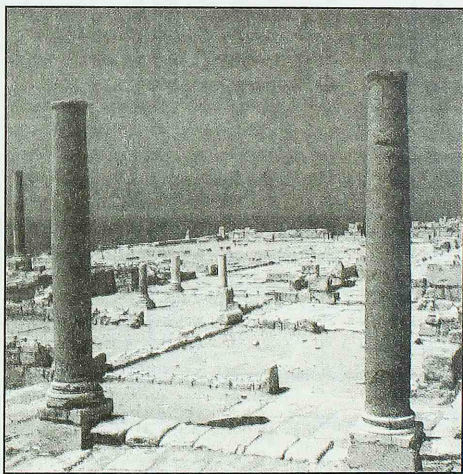
Εικ. 2. Κάτω Πάφος. Κάτοψη βασιλικής.

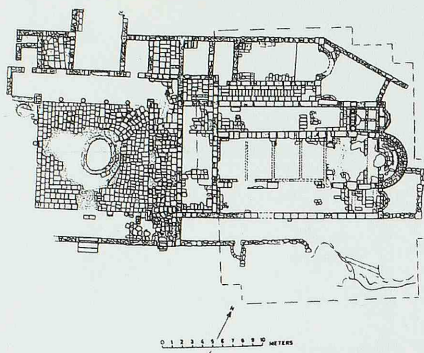
Εικ. 3 Σαλαμίνα. Κάτοψη βασιλικής Αγ. Επιφανίου.

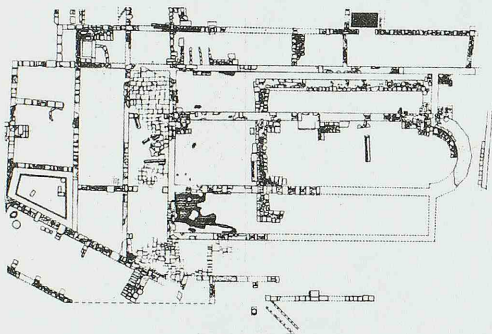
Εικ. 4. Κούριο. Κάτοψη βασιλικής Α'.

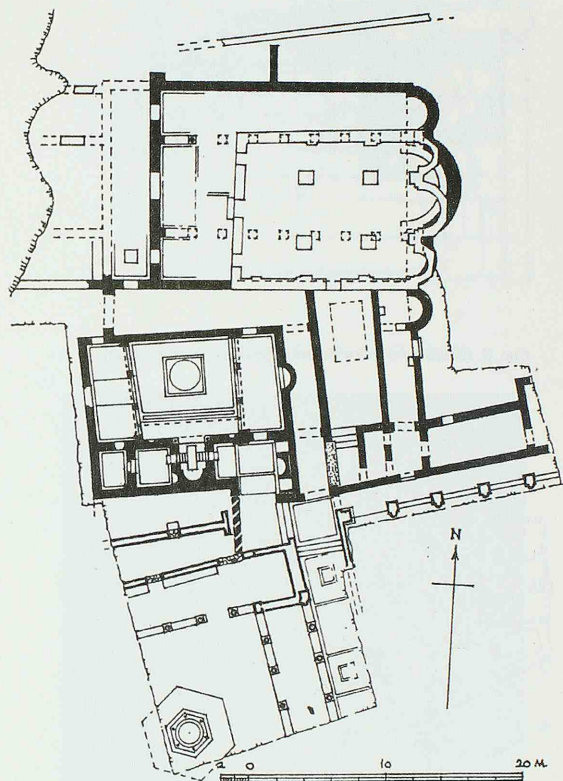
Εικ. 5. Κούριο. Άποψη από ΝΔ. της βασιλικής Α'.

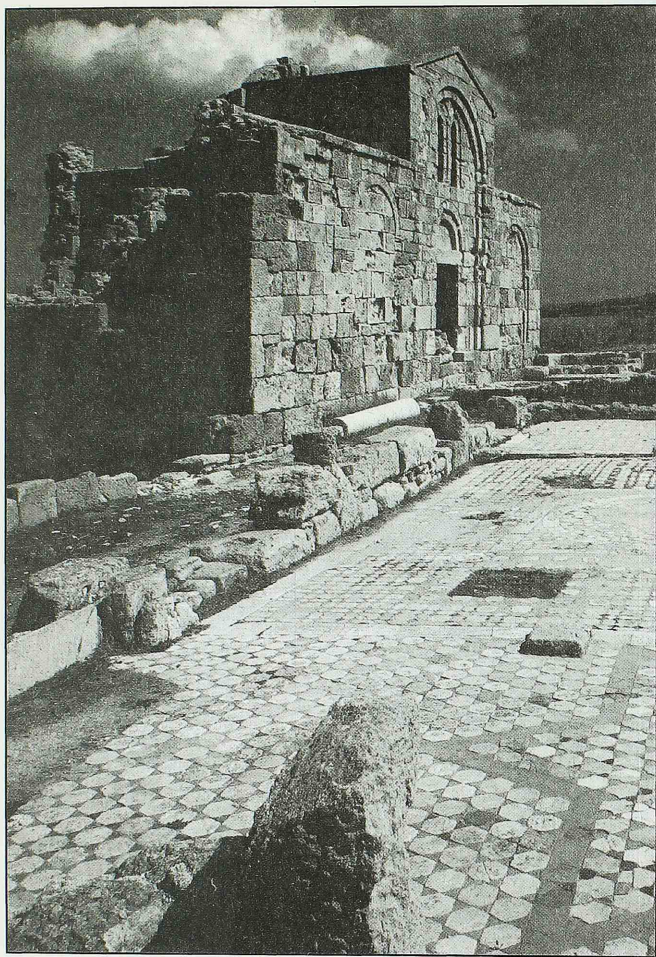
Εικ. 6. Κούριο κάτοψη βασιλικής έξω από τα τείχη.

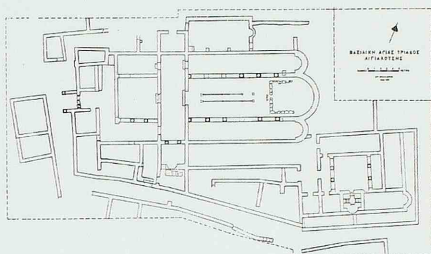
Εικ. 7. Κάτω Πάφος. Κάτοψη βασιλικής της Παναγίας της Λιμενιώτισσας.

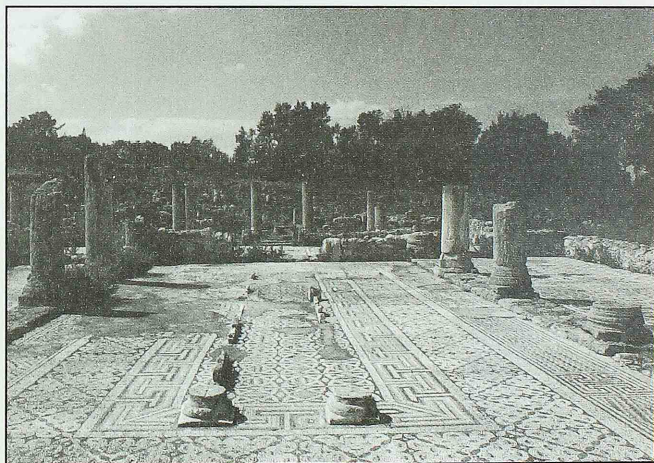
Εικ. 8. Καρπασία, Άγιος Φίλων. Κάτοψη βασιλικής.

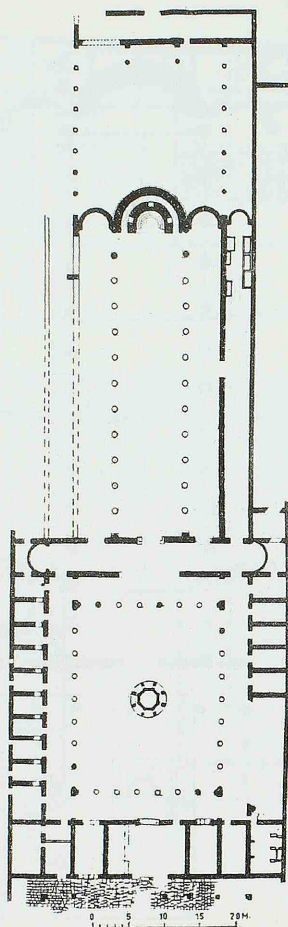
Εικ. 9. Καρπασία, Άγιος Φίλων. Αποψη θασιλικής από τα δυτικά.

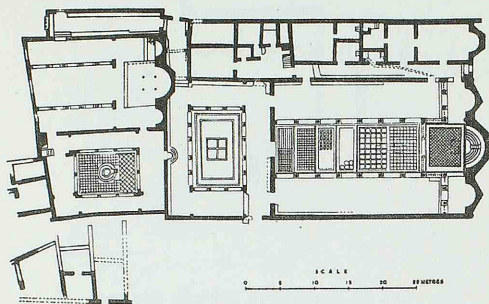
Εικ. 10. Καρπασία, Αγία Τριάδα. Κάτοψη βασιλικής.

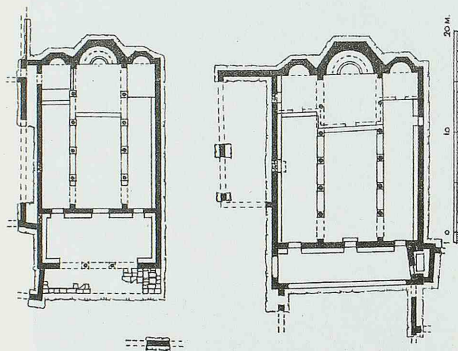
Εικ. 11. Καρπασία, Αγία Τριάδα. Αποψη από τα δυτικά.

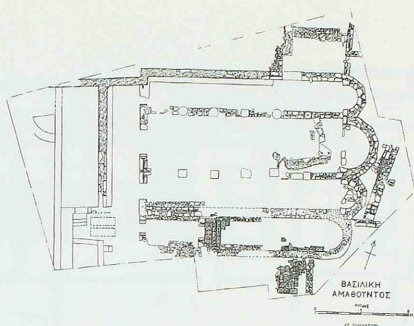
Εικ. 12. Σαλαμίνα. Κάτοψη βασιλικής Καμπανόπετρας.

Εικ. 14. Πέγεια Πάφου. Κάτοψη βασιλικής Α΄.

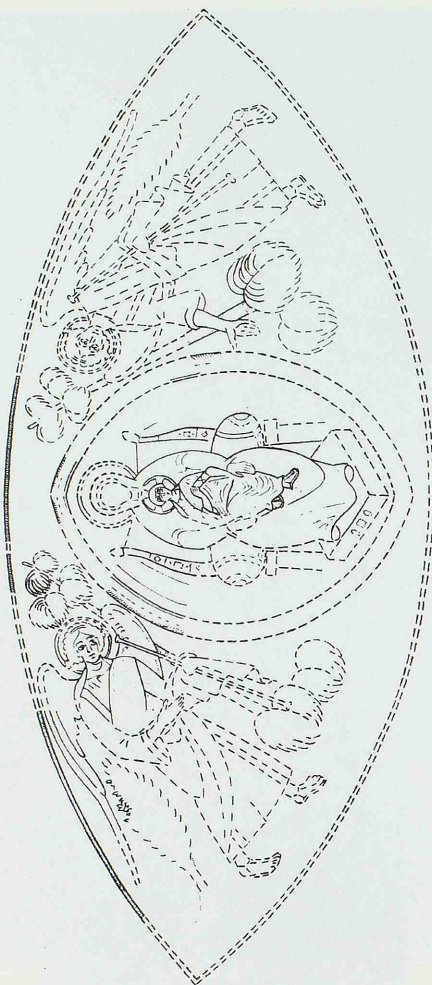
Εικ. 15. Πέγεια Πάφου. Κατόψεις βασιλικών Β΄ και Γ΄.

Εικ. 16. Αμαθούντα. Κάτοψη βασιλικής.

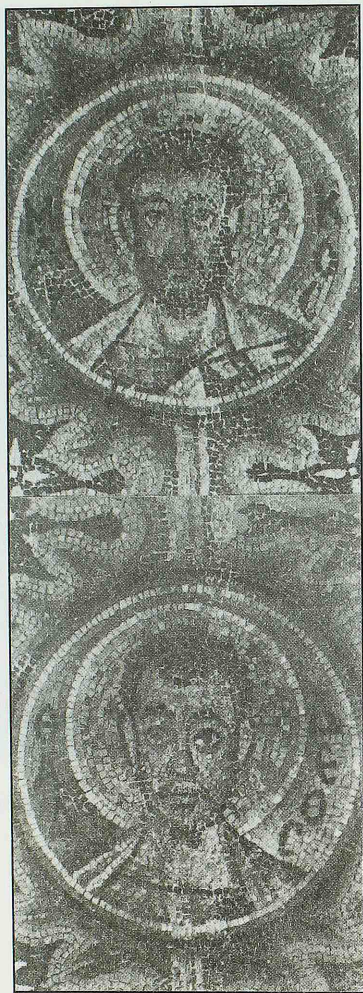
Εικ. 17. Σαλαμίνα. Τοιχογραφία από το Αγίασμα του Νικόδημου.

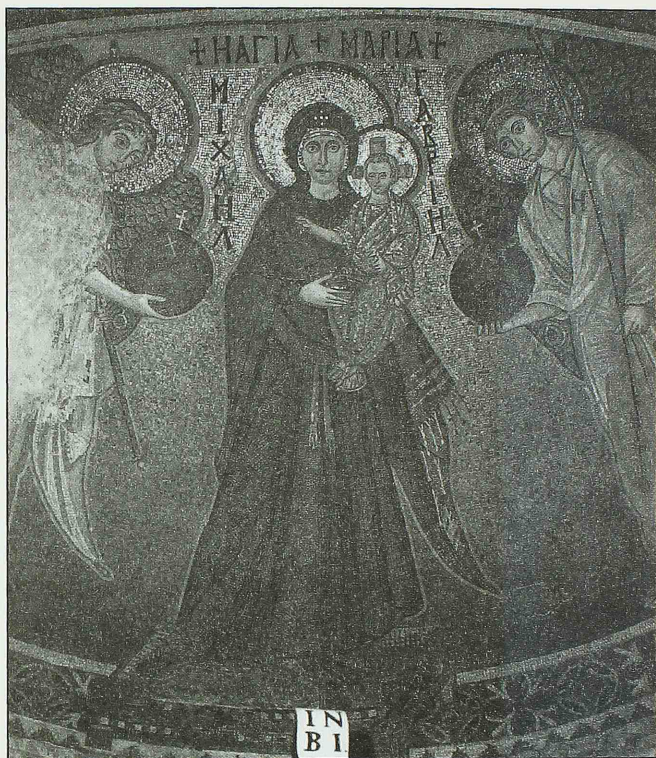
Εικ. 18. Λυθράγκωμη Καρπασίας. Ναός Παναγίας της Κανακαριάς. Σχέδιο διακόσμου αψίδας.

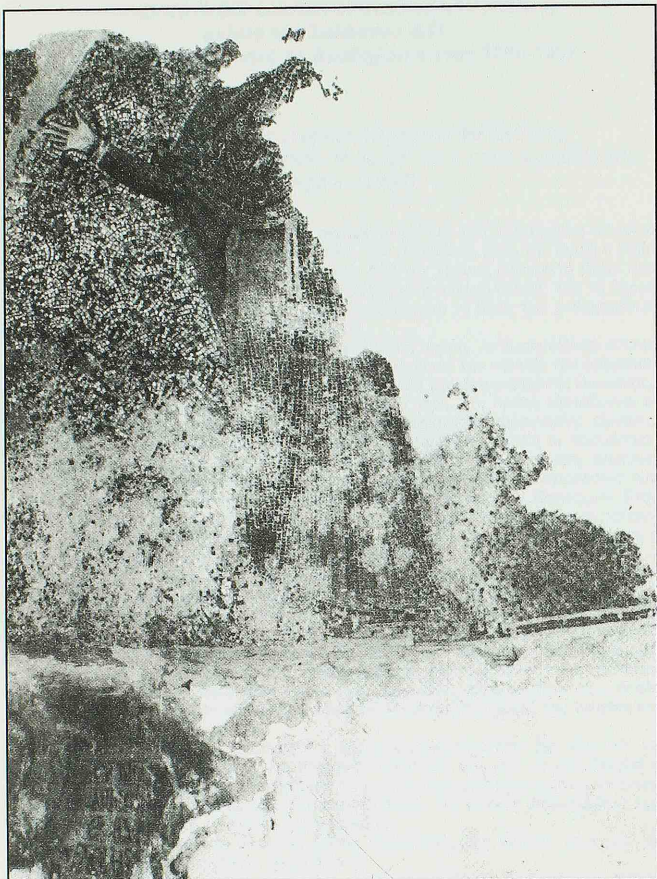
Εικ. 19. Λυθράγκωμη Καρπασίας. Ναός Παναγίας της Κανακαριάς. Χριστός

Εικ. 20. Λυθράγκωμη Καρπασίας, Ναός Παναγίας της Κανακαριάς. Οι απόστολοι Μάρκος και Θαδδαίος.

Εικ. 21. Κίτιο. Ναός Παναγίας Αγγελίκτιστης. Ψηφιδωτό αψίδας.

Εικ. 22. Λειβάδια. Ναός Παναγίας της Κυράς. Κατάλοιπα ψηφιδωτού ασπίδας.